

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Arheoloogia õppetool

Juhan Hepner

EESTI MUINASAJA LÕPU LINNUSED SÕJALISEST VAATEPUNKTIST

Bakalaureusetöö

Juhendaja Ain Mäesalu

Tartu 2010

SISUKORD

Sissejuhatus.....	3
1. Looduslikud olud linnuste kaitse seisukohast.....	7
2. Vallid ja kraavid.....	9
3. Vallipealsed rajatised.....	14
4. Väravakäigud	18
5. Linnustega seotud sõjategevuses ilmnenu trendid.....	23
Kokkuvõte.....	28
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	30
Summary.....	34

Sissejuhatus

Bakalaureusetöö eesmärgiks on käsitleda Eesti muinasaja lõpu linnuseid sõjalisest vaatepunktist. Sõjandusega seonduvast teemast lähtudes on põhirõhk pööratud linnuste kaitserajatistele ning pole keskendunud detailidele, mis sellega ei haaku. See tähendab, et vaatluse all ei ole linnuste sees paiknenud kaitseotstarbega mitteseotud (elamu)hooned, mis annavad infot pigem tollase ühiskonna argielu kohta. Samamoodi on kõrvale jäetud mitte-sõjanduslikud arheoloogilised leiud.

Töös kajastuv teema on oluline, sest linnused mängisid muinasaja lõpuperioodil märkimisväärset rolli, kuna olid keskusteks, mille ümber koondus enamik tähtsamaid võitlusi Baltimaade risticõjas. Eesti alal toimunud risticõda nimetatakse sageli ka muistseks vabadusvõitluseks (1208–1227). Kuna määratlus „muinasaja lõpp“ on veidi mitmetähenduslik siis oleks vajalik selle täpsem piiritlemine teatud kriteeriumi alusel.

Materiaalses kultuuris toimunud aeglased muutused jätavad mingi perioodi võimalikud piirid liiga laialivalguvaks (Kriiska, Tvauri 2002: 250). Kuna sõjalisest vaatenurgast on kirjalikest allikatest peamine eeskätt „Henriku Liivimaa kroonika“, siis on mõttekas linnuste puhul muinasaja lõpu defineerida selle alusel. Selline määratlus annab võimaluse linnuste paremini mõistmiseks kuna paralleelselt on vaadeldavad kaks esmast allikat – kirjalik ja aineeline.

Seega on käesolevas töös muinasaja lõpu all mõeldud muistse vabadusvõitluse ajajärku 1208. aastast, mil on mainitud esimene sõjaline aktsioon Eesti ala linnuse vastu (Otepää) kuni 1227. aastani, mil alistati Valjala linnus ja nii Eesti mandriosa kui saared said allutatuks. Selline lõpudaatum on eeskätt juriidiline (Kriiska, Tvauri 2002: 250). Kirjaliku ja ainelise allikatekogumi koosvaatamise põhimõttest lähtudes on piirdutud Eesti ala linnustega, mille kohta leidub Henriku kroonikas sõjandusega seonduvaid ülestähendusi. Eri linnuseid on kroonikas kajastatud erinevas mahus ning mõnede kohta

ei teata täpselt isegi, kus nad asusid nagu näiteks Somelinde, Owele ja Purke (Tarvel 1982: 119, 129). Selliseid linnuseid pole arusaadaval põhjusel töös käsitletud. Erandina on vaadeldud Keava linnust, kuna seal toimunud kaevamiste põhjal on välja käidud hüpotees, et see võis olla üks Henriku kroonikas mainitud nimeta linnustest (Konsa, Lang 2004: 126–128). Varbolaga sarnaste kaitserajatiste tõttu on veidi juttu ka Pada I linnamäest. Selles töös on Lohu linnuse nime all mõeldud Lohu Jaanlinna ehk Lohu I nime kandvat linnust. Vaadeldud ala geograafilised piirid langevad põhimõtteliselt kokku tänapäevase Eesti Vabariigi piiridega.

Töös on püütud kokkuvõtvalt analüüsida siinse ala muinasaja lõpu linnuste kaitserajatisi, linnuste asukohast tulenevaid kaitsestrateegilisi eripärasid ning esile tuua mõningaid trende, mis ilmnevad linnustega seotud sõjategevuse käigus.

Kirjalikest allikatest kasutatakse „Henriku Liivimaa kroonika“ 1982. aasta publikatsiooni, mille tõlkis Richard Kleis ning mida on toimetanud ja kommentaaridega täiendanud Enn Tarvel. See allikas on eriti varasemas ajalookirjanduses tuntud ka nime all „Läti Henriku kroonika“. Kroonika autoriks peetakse 13. sajandil elanud preester Henrikut (lad. k. Heinricus), kes kuulus ristsõdijate leeri (Tarvel 1982: 5).

Kroonika on kirjutatud ilmselt vahemikus 1224. aasta augustist kuni 1226. aasta aprilli lõpuni ning sellele siis lisatud veel üks peatükk peale Saaremaa vallutamist 1227. aasta alguses. On oletatud, et Henrik oli mitmetel sõjaretkedel ise kaasas (Vahtre 1990: 8–9). Kuna kroonikakirjutaja jutust ilmneb selgelt piiskopimeelsus on tema kirjatööd ka kritiseeritud. Tuleb tõdeda, et selles osas on tõesti tegu mõnevõrra tendentsliku allikaga., kuna tema sõnakasutus viitab selgelt erapoolikusele. Näitaks sarjab ta teravalt piiskopi vastaseid) (Tarvel 1982: 7, 9).

Tema kaasaegsete teadete ja ürikute varal on siiski kindlaks tehtud, et Henriku faktilised andmed on usaldusväärsed (Vahtre 1990: 11). Talle ei saa mitte-neutraalselt stiili

otseselt ka pahaks panna kuna tegu oli ikkagi *keskaegse* vaimulikuga, mitte tänapäevase ajaloolasega. Tema peamine suund olnu kirjeldamisel on jutustamine maa ristiusustamisega seotust (Tarvel 1982: 10). Kuna see hõlmas ka paganate alistamist ongi Henriku kroonika näol tegu oluliseima kirjaliku allikaga siinse ala muinasaja lõpu sõjanduse osas.

Viimasena tuleks mainida, et Henrik kasutab kroonikas kronoloogia osas eeskätt maarja-aastat (algusega 25. märtsil) ning piiskop Alberti ametiaastaid (piiskopi ametisse pühitsemine oli umbes 1. märtsi paiku) (Vahtre 1990: 10). Käesolevas töös antud aastarvud lähtuvad tänapäevasest kalendrist, kus aasta alguseks on 1. jaanuar (st. maarja-aastad on üle kantud neile vastavateks arvudeks).

Kirjanduse osas on peamiseks abivahendiks olnud „Muinasaja teaduse“ sarjas avaldatud Evald Tõnissoni raamat „Eesti muinaslinnad“, mis ilmus aastaid peale autori surma ning mida enne väljaandmist täiendasid Ain Mäesalu ja Heiki Valk. Selle teose näol on tegu mahuka ülevaatega eesti muinaslinnuste arengust ning selles sisalduv arheoloogilisi andmeid koondav linnuste kataloog on ilmselt parimaks ülevaatlikuks abivahendiks linnuste uurimisel. Kataloogist pärineva info puhul on eraldi viidatud iga lühiartikli autoritele juhul kui autoriks pole olnud ainult E. Tõnisson. Ainult temalt pärinevad kataloogiosad on viidatud raamatu üldnimele. Lisaks kasutatakse töös mitmesuguseid teatud linnuseid käsitlevaid artikleid, mis pakuvad spetsiifilisemat informatsiooni vastava teema kohta.

Varasema historiograafia osas vääriks veel ka märkimist Erik Laiu linnusteraamat ja artikkel, milles üritati linnuseid käsitleda veel peamiselt välisvaatluse tulemusel (1923, 1933). Tähtsal kohal on seejärel Harri Moora mitu uurimust, milles tehti esimesi üldistusi juba arheoloogiliste uurimistööde põhjal (1939, 1955, 1967). Järgnevalt hakkas linnuseid uurima Evald Tõnisson, kelle esimene kokkuvõtte linnustest ilmus 1980. alguses „Eesti esiajaloo“. Ühtlasi on E. Tõnisson avaldanud ka terve rea linnuseid

käsitlevaid artikleid (1981, 1998, 1999).

Lisaks väärivad mainimist veel Toomas Tamla, kes on uurinud täpsemalt Virumaa linnuseid (1996), Heiki Valk, kes on tegelenud Viljandi muinaslinnuse ümbruskonna küngaste küsimusega (2001, 2003, 2006) ja viimasel ajal Kagu-Eesti linnuste kaevamisega, Valter Lang, kes on uurinud Keava linnust (2004), mida on võimaliku seotuse tõttu Henriku poolt mainitud sündmustega ka siin töös käsitletud, Ain Mäesalu, kelle artiklid on käsitlenud Otepää linnust ja erinevaid kaugrelvi, mida muistse vabadusvõitluse ajal kasutati (1989, 1991, 2001) ning Ain Lavi, kes on pakkunud välja mitmeid huvitavaid hüpoteese linnuste väravakäikude kohta (1991).

Põhjaliku ülevaate muistsest vabadusvõitlusest on kirjutanud Sulev Vahtre. Pealkirja „Muinasaja loojang Eestis“ kandev raamat annab detailse kirjelduse Henriku kroonikas jutustatud sündmustest ning lisab sinna veel paralleelset infot muudest vähemtuntud allikatest.

Töö struktuur järgib lihtsat loogikat. Kõigepealt on käsitletud linnuste asukoha looduslikke olusid, seejärel kaitserajatisi – valle ja kraave ning vallidega seotud struktuure (vallidepealsed kaitserajatised ning väravakäigud). Töö viimases osas püütakse esile tuua mõningaid trende, mis linnustega seotud sõjategevuse käigus silmatorkavad.

Tänaksin siinkohal ka töö juhendajat Ain Mäesalu.

1. Looduslikud olud linnuste kaitse seisukohast

Linnuste puhul sõltus nende kaitserajatiste olemus suuresti sellest, millised olid linnuse asukohas eksisteerivad looduslikud olud. Linnuse rajamine oli üldjuhul väga töömahukas ettevõtmine ning seetõttu oldi ilmselt asukoha valikul vägagi hoolsad (Tamla 1996: 238). Kuna linnused polnud alati üksnes kaitserajatised, kuhu võimalikult kiiresti peitu minna, vaid ka võimukeskused, siis võidi neid rajada nii kõrvalisematesse paikadesse kui ka tihedamalt asustatud piirkondadesse (Lang 2004: 21–22).

Valjala, Muhu, Varbola ja tegelikult enamiku Lääne-Eesti ja Saaremaa linnuste näitel on tegu paikadega, kus ei leidu eriliselt silmapaistvaid kõrgendikke, mistõttu oli neil tehislake vallide kaitsefunktsioon suurem kui näiteks Otepää ja Tartu linnuste juures (Jaanits jt 1982: 323, 325). Tartu muinaslinnuse puhul pakkus Toomemäe suhteline kõrgus võrreldes lähipiirkonna madalamate aladega linnuse jaoks ilmselgelt soodsa koha (Tvauri 2001: 29). Sellise loodusliku kaitsepotsiaali olemasolu tähendas seda, et rajatavad vallid ei pidanud olema niivõrd kõrged kui tasases paigas asuval linnusel ning seetõttu oli ilmselt vaja ka vähem tööjõudu ja ehitusmaterjali.

Linnuse aluseks olevast pinnavormist tulenevalt on Otepääst koguni võimalik rääkida kui valliga mägilinnusest. Samas ei tähenda aga soodsa kõrgema kaitsepositsiooni olemasolu seda, et pinnavorm puhtalt looduslikul kujul kasutusel oli. Näiteks on Otepää linnamäel nõlva ülaosa kunstlikult järsustatud (Tõnisson 2008: 57).

Mitmete tolle perioodi linnuse puhul saab rääkida ka sellest, et need paiknesid mõne veekogu lähistel, mis pakkusid linnustele veepoolsest küljest loodusliku kaitsebarjääri. Siin võib näideteks tuua nii Viljandi, kus linnus asub järveoru läänepoolsel kaldal kui ka Lohu, kus linnus paikneb Keila jõe parempoolse kalda jõekäärus (Haak, Tõnisson, Valk 2008: 275; Tõnisson 2008: 199). Olgugi, et Henrik neist täpsemalt juttu ei tee, leidub muinasaja lõpuperioodist pärinevaid jõgede kallastel paiknevaid linnuseid ka Virumaal

nagu näiteks Pada I linnamägi (Tamla 1996: 229, 235).

Soontagana linnuse asukoha näol on tegu variatsiooniga veekogude poolt kaitstud linnuste seas. See paikneb soosaarel Avaste soos (Tõnisson 2008: 266). Henriku andmetel piirati Soontagana linnust kahel korral – 1211. aastal ja 1216. aastal. Mõlemad piiramised toimusid talvel. (HCL: XIV, 10; XIX, 8) Arvestades fakti, et mõlemad retked linnuse vastu leidsid aset samal aastaajal võiks teha järelduse, et Avaste soo pakkus Soontaganale niivõrd head lisakaitset, et seda sõandati rünnata üksnes siis kui soo oli kinni külmunud. Linnuse piiramiseks vajaliku varustuse transportimine üle soise pinnase oluks ilmselt muul ajal liiga keerukas või koguni suisa võimatu.

Kokkuvõtvalt saab järeldada, et linnuste asukoha valikul olid võimaluse korral ilmselt eelistatud paigad, mis olid kas kõrgemad ja/või omasid ühest või enamast küljest piiri mõne veekoguga. Iga looduslik kaitsetõke vähendas vajaliku töö mahtu, mis kulus linnuse kaitserajatiste püstitamiseks. Kuna piiramiste näol oli tegemist ulatuslike ettevõtmistega, mille jaoks oli vaja kohale tuua palju nii inimressurse kui ka varustust oli eriliseks abiks see kui linnus oli kohas, mida ümbritses igast küljest mõni looduslik takistus. Selleks võis olla nii pehme pinnasega ümbritsetud soosaar kui ka näiteks lihtsalt saar, mis asus mandrist piisavalt kaugel üle mere. Olgugi, et Muhu ja Valjala puhul oli tehislake kaitseelementide roll suur, tuleb tähele panna fakti, et nende kaitsepotsiaali tõstis juba ainuüksi see, et nad asusid mandrist eemal. Polnud ilmselt juhus, et 1227. aastal mindi Saaremaa linnuseid alistama just talvel, mil meri kinni külmunud oli (HCL: XXX, 3).

2. Vallid ja kraavid

Vallide ja nende juurde kuuluvate kraavide näol on tegemist peamiste tänapäevani säilinud linnuste kaitseelementidega, mida on võimalik veel visuaalsel vaatlusel tähele panna. Seetõttu mängib nendest saadav informatsioon väga olulist rolli linnuste kohta käiva üldpildi kokkupanemisel. Näiteks on vallide näol võimalik kindlaks määrata kuivõrd suur oli uuritava linnuse territoorium.

Vallide püsijäämine on olnud linnuseti erinev. Lihula linnuse puhul ei ole tänaseks sisuliselt midagi alles, samas kui näiteks Varbola puhul on vallid senini võimsa välimusega ja säilinud on ka mitu kraavi (Tamla, Tõnisson 2008: 196; Tõnisson 2008: 256). Vallide rajamiseks kasutatud materjal varieerub erinevate piirkondade vahel. Üldjoontes võib esile tuua kaks peamist ehitusmaterjali tüüpi: liiv, muld ja kruus, millele lisandus omal ajal sageli puit (valdav Lõuna-Eesti aladel) ning kivid (eeskätt paekivi), mida kasutati enam Põhja- ja Lääne-Eesti piirkondades ning Saaremaal. Materjali võeti sageli valli väliskülje eest, kuhu seetõttu tekkis kraav, mis muutus täiendavaks osaks linnuse kaitsesüsteemis. (Tõnisson 2008: 77)

Kaitsevalli ees paikneva kraavi funktsioon on ilmselge, kui mõelda sellele, et piiratavate suunas pealetungiv vaenlane peab selle läbimisel kas rohkem aega kulutama (näiteks tormijooksu tegev sõjamees) või suisa eriettevalmistusi sooritama (näiteks piiramistehnika kraavist üleviimiseks). Üheks näiteks piiramisvahendite kasutamise probleemsetest kraavi tõttu on Henriku kirjeldus Viljandi linnuse piiramisest 1211. aastal, kui ristisõdijad olid sunnitud valli ees oleva kraavi kõigepealt puudega täitma, et võimaldada piiramistorni linnuse juurde lükkamist (HCL: XIV,11).

Henrik on spetsiifiliselt maininud linnuste kaitseks olnud kraave kokku kolmel korral. Kaks neist käivad Viljandi linnuse kohta (1211. ja 1223. aasta piiramised) ning kolmas kraavi mainimine leiab aset seoses Tartu piiramisega 1224. aastal (HCL: XIV, 11;

XXVII, 2; XXVIII, 5). Kahjuks on kultuurkiht nendes paikades hilisema ehitustegevuse tõttu suures osas segatud ning seetõttu ei oma me tänapäeval väga selget arheoloogilist pilti ei Viljandi ega Tartu kraavide ja vallide kohta. Säärane hilisema ehitustegevuse tõttu asetleidnud muinaslinnuse häving on toimunud ka näiteks Otepääl ja Lihulas. (Haak 2001: 116; Haak, Tõnisson, Valk 2008: 276; Mäesalu, Tõnisson 2008: 308; Tvauri 2001: 33; Tõnisson 2008: 256).

Arvestades vallide olulist rolli linnuste kaitstesüsteemis ei ole üllatav, et Henrik mainib oma kroonikas korduvalt linnusevallidega seonduvaid lahinguepisoode. Eeskätt märgib ta vallide kaevamist Viljandis 1223. aastal (HCL: XXVII, 2), Lohus 1223–1224 (HCL: XXVII, 6), Tartus 1224 (HCL: XXVIII, 5), Muhus 1227 (HCL: XXX, 4) aga ka süütamist näiteks Lõhavere piiramisel 1215. aastal (HCL: XVIII, 7).

Valli kaevamist piirajate poolt on täheldatud ka Keava linnuse juures. Linnusest saadud leidude põhjal nagu sakslaste ammuoleotsad ja tornbrakteat on selge, et too linnus oli veel asustatud 1220. aastatel. Arheoloogilised uurimistööd on ilmsiks toonud fakti, et Keava linnus hävitati ning et selle põhjapoolses nurgas puudub paarikümne meetri ulatuses küljevall. Tolle vallijupi puudumise põhjuseks on peetud ristsõdijate poolseid kaevetöid. (Konsa, Lang 2004: 126–128)

Henrik mainib, et Lohu linnuse piiramise retkel saatsid sakslased osa oma väest „kolme teise väiksema ümbruskonnas asuva linnuse juurde, ähvardades neid sõjaga“ (HCL: XXVII, 6). Arvestades seda, et valli uuristamine on väga mahukas ettevõtmine on esitatud ka hüpotees, et Henriku poolt teatatud Lohu linnuse piiramine 1223–1224. aastal võis tegelikult toimuda hoopis Keava all ning et Henrik on kohanimed lihtsalt sassi ajanud (Konsa, Lang 2004: 127–128). Keava linnus paikneb aga üsna kõrge ja järsu mäe peal ning õõnestatud valliosa ise asub kallaku ülaosas (Lang, Tõnisson 2008: 202–203). See fakt muudab Henriku poolt kirjeldatud piiramistorni kasutamise aga üsnagi ebatõenäoliseks ja tekitab kahtlusi selles, et Lohu piiramise kirjelduse all võidi

tegelikult Keavat mõelda. Pigem oli Keava siiski üks neist kolmest nimeta linnusest, mida Lohuga samal ajal piirati.

Vallide konstruktsioon sõltus eelnevalt mainitud peamistest materjalitüüpidest. Lõuna-Eestis levinud liiva-kruusavallidest on reeglina leitud jälgi põlenud puittarinditest. Nende olemasolu on loogiline, sest paigalhoidvate rajatisteta oleks liivast ja kruusast koosnevad kuhjatised ilmselt üsna ruttu laialivarisenud. Lõhaverest on väljakaevamiste käigus avastatud ilmekas näide sellest, et taolise valli siseküljel, ja valli läbivate ristpalkide põhjal oletades ka välisküljel, paiknes puidust tugisein, mis hoidis valli koos (Tõnisson 2008: 78, 81).

Tartu muinaslinnuse nappide säilinud struktuuride puhul on ka täheldatud Lõuna-Eesti linnusevallidele tüüpilisi jooni. Näiteks on muinaslinnuse edelapoolsete kindlustuste puhul avastatud jäänuseid tammepalkidest tarandist, mis on koos hoidnud seal asunud valli. Tuleks mainida, et see vall pärineb ilmselt siiski 13. sajandi eelsest perioodist (Tvauri 2001: 42). See ei tähenda aga, et oleks kohatu oletada, et valli ülesehitus võis tõenäoliselt ka muistse vabadusvõitluse ajal samalaadne olla.

Põhja- ja Lääne-Eesti kivivallide puhul tasub mainimist, et need ei koosnenud sageli üksnes kividest, vaid võisid täitematerjalina lisaks ka liiva ja kruusa sisaldada (nagu Lohu). Soontagana linnuse juures on kaevamiste käigus aga avastatud, et varasemale liiva-kruusavallile on hiljem laotud peale kividest osa. Eripärase tunnuseks võib kivivallide puhul esile tuua kuivmürtehnikas laotud kivist seinu, mis omasid analoogset funktsiooni Lõuna-Eesti linnuste puhul esinenud valli ääristavate palkseinadega. (Tõnisson 2008: 85, 95)

Neid kahte vallitüüpi võrreldes saab teha mõningaid huvitavaid tähelepanekuid. Liiva-kruusavallide kasutamise plussideks võiks lugeda seda, et erinevalt piisava suurusega kividest leidub seda tüüpi valli ehitusmaterjali pea kõikjal ning linnusele sobiva

loodusliku asukoha valik on sellevõrra lihtsam. Loogiliseks järeltuleks võiks pidada ka seda, et kõrgema valli puhul on tunduvalt lihtsam vedada vallipealsele peent pinnast kui viia sinna suuri kividest kamakaid. Seega räägib liiva-kruusavallide kasuks lihtsam ehitusprotsess. Samas on kividest koosnev vall nii ilmastikutingimustele kui ka vaenlasepoolsetele kaevamistöõdele vastupidavam.

Sõjalisest vaatepunktist tuleb kindlasti toonitada sedagi, et kui valli külgi piiravad kivist kuivmüürid on vaenlase võimalus linnust süüdata tunduvalt kehvem kui linnuse puhul, mille valli ääristavad palkidest seinad. Üheks näiteks saab tuua Lõhavere linnuse mille, „palkidest ja mullast“ vall õnnestus piirajatel 1215. aastal Henriku teatel suhteliselt kergesti süüdata, misjärel olid kaitsjad sunnitud alistuma (HCL: XVIII, 7). Nagu eespool kirjeldatud eksisteeris Lõhaveres valli välisküljel puidust tugisein, mis oli ühendatud siseküljel paikneva seinaga risti asetsevate palkide abil (Tõnisson 2008: 81). Sellise konstruktsiooni puhul ei ole üllatav, et piirajatel õnnestus puidust valliosad süüdata ning seetõttu kogu valli kahjustada.

Vastupidiseks näiteks võib tuua Muhu linnuse vallutamise 1227. aastal. Hoolimata suurejoonelisest piiramisest ei maini Henrik sõnagagi, et sakslased või nende liitlased oleks üritanud Muhu linnust süüdata. (HCL: XXX, 4). 19. sajandist pärineva kirjelduse kohaselt oli valli näol tegu mullakihiga kaetud raudkivilasuga, aga kahjuks veeti 1894. ja 1895. aastal suur osa vallist Väikese väina teetammi rajamiseks ära (Tõnisson 2008: 251–252). Võiks püstitada hüpoteesi, et põhjus, miks sakslased seal kõigele muule lisaks ka süütamistaktikat ei katsetanud oli see, et kaitseehituste ehitusmaterjaliks olid seal valdavalt kivid.

Üldises plaanis võiks linnuste kaitseüsteemi jagada kolmeks osaks. Selle esimese astme moodustasid linnuse asukoha looduslikud olud ja nendest tulenev kaitsepotentsiaal. Vallide ja vähemal määral ka nende juures asetsenud kraavide näol oli tegu teise elemendiga selles ahelas, kuna need rajati maastikul paiknevate pinnavormide

peale või juurde. Kaitsesüsteemi kolmandaks osaks olid valli juures eksisteerinud lisaehitised nagu väravakäigud ning vallipealsed rajatised, mis olid täienduseks vallile endale.

3. Vallipealsed rajatised

Henriku poolt jutustatud piiramiste kirjeldusi lugedes saab ilmseks see, et linnuse kaitsepotentsiaali tõstmiseks olid vallide peal reeglina lisarajatised. Paljude näidete seast tasub esile tuua nii Viljandi (HCL: XIV, 11) kui ka Tartu (HCL: XXVIII, 5).

Kroonikat uurides võib täheldada, et vallil paiknevad rajatised jagunevad üldjoontes kaheks. Esimese rühma moodustavad kaitserinnatiste tüüpi kindlustuselemendid. Puidust valmistatud tarasid on otseselt mainitud Viljandi 1211. aasta piiramise puhul, kusjuures Viljandis oli puitseinte süsteem koguni kahekordne (HCL: XIV, 11). Taolise rajatise olemasolule viitab ka lõik Tartu piiramise kirjelduses aastast 1224, kus on juttu sellest, kuidas eestlased ise kindlustises augu avavad, mille kaudu põlevaid rattaid piirajate suunas saata. Tartu vallutamiseni viinud tormijooksu kohta mainib kroonik, et eestlaste poolt loodud avaust kindlustises kasutati ründajate poolt ära (HCL: XXVIII, 5–6).

Muhu linnuse puhul jääb veidi ebaselgeks, missugune vallipealne kaitserinnatis täpselt oli. Ühest küljest räägib Henrik sellest, kuidas piirajad „raudkonksuga“ kindlustisest puid välja tirisid, mis viitab seega selgelt mingisugusele puitkonstruktsioonile, kuid veidi hiljem jutustab ta hoopis, et kõrge valli peal asus „jäätnud ja kividest müür“ (HCL: XXX,4). Säärast vastuolu nähes tundub kõige loogilisema seletusena võimalus, et puitrajatise näol võis tegemist olla mingisuguse tornilaadse ehitisega, sest ilma mõrdita kividest kõrgemat torni ei saa laduda, ja et kaitsesein vallil oli rajatud puhtalt kividest ning see polnudki kombineeritud eri materjalidest. Tähelepanu tasuks pöörata faktile, et vallide puhul ilmnenud ehitusmaterjalide erinevus Eesti ala eri piirkondade vahel näib Viljandi-Tartu ja Muhu linnuste põhjal üle kanduvat ka vallide peale rajatud kaitserinnatistele.

Lõhavere linnuse puhul on arvatud, et valli lael võis kaitserinnatise taga olla palkidest sillutis (Haak, Tõnisson 2008: 272). Kuna selle näol oli tegemist pigem üksnes aluspinnaga, mille peal kaitsjad liikusid ja millel endal polnud otsest kaitseotstarvet ei tundu väga mõistlik luua eraldi kategooriat sellist tüüpi rajatise kohta.

Teise tüübi vallidepealsetest rajatistest moodustavad pigem Henriku kroonikas sagedasti mainitud kaitsetorni laadsed ehitised. Eeskätt on andmeid linnuste suurimate seda tüüpi ehitiste kohta. Henriku poolt on neid tähistatud mitme erineva terminiga. Nendeks terminiteks on *summitas castris* (linnuse tipp) ja *municio* (kindlustis; sagedasti väljendis *arx munitiois*). Siinkohal peab igaks juhuks mainima, et *municio* tähistab siiski vahel ka kindlustusi üldiselt. (Tõnisson 1981: 174–175) Selliseid nimetusi esineb Otepää (HCL: XIV, 6), Soontagana (HCL: XIX, 8), Lõhavere (HCL: XVIII, 7), Lohu (HCL: XXVII, 6), Tartu (HCL: XXVIII, 5), Viljandi (HCL: XIV, 11), Valjala (HCL: XXX, 5) ja Muhu (HCL: XXX, 4) linnuste kohta käivates ülestähendustes. Neid ehitisi on üldiselt peetud linnuse teistest osadest kõrgemaks ning paremini kaitstumaks (Tõnisson 1981: 175).

Viljandi 1211. aasta piiramise kirjelduses on juttu sellest, kuidas kaitseseinast läbi tunginud ristsõdijad leidsid eest teise puidust tõkke ning kuidas kaitsjad samal ajal „üles kogunesid“ (HCL: XIV, 11). See lõik viitab võimalusele, et Viljandi linnuse kõrgema kaitsetorni puhul polnud üksnes tegu eraldiasetseva ehitisega, vaid, et see moodustas koos puidust kaitseseintega valli peal kompleksse süsteemi. Arvatavasti paiknes see torn Viljandi muinaslinnuse territooriumi maapoolses ehk kirdeosas (Tõnisson 2008: 82).

Asukohale mõeldes pole üllatav, miks sellises kaitse seisukohalt olulises paigas ehitati valli peale mitme rinnatisega seotud kõrge rajatis. Kahjuks on Viljandi muinaslinnuse struktuuride kohta täpsemate hüpoteeside püstitamine väga problemaatiline kuna muinasaja lõpuperioodist ei ole kindlaid arheoloogilisi andmeid just rikkalikult (Haak

2003: 83). On isegi võimalik, et seal võis eksisteerida Varbola linnuses leiduva väravaesise tee kaitseseinaga analoogne rajatis (Tamla 1996: 231).

Arvestades taoliste tornide korduvat nimetamist seoses ägeda lahingutegevusega on välja pakutud võimalus, et nende paiknemine oli seotud väravakohtade kaitsega. Seda seisukohta toetab ka fakt, et sellist tüüpi väravaehitisi on olnud näiteks Vana-Vene linnustes (Tarvel 1982: 81; Tõnisson 1981: 176).

Mitme muinasaja lõpuperioodi linnuse arheoloogilised andmed annavad põhjust seda järeldust tõsisemalt kaaluda. Lõhaveres on kõrgema kaitsetorni võimaliku asukohana nähtud loodepoolset otsavalli. Linnuse loodekülje kergem ligipääsetavus võis tingida selle, et sealtkaudu kulges linnuse poole viiv tee, mille paremaks kaitsmiseks oli kõrgem torn suureks abiks. Lisaks on Lõhaveres veel jälgi 4–5 tornitaolisest rajatisest. Teooriat linnuste sissepääsude seotusest kõrgemate kaitsetornidega toetab ka see, et Soontaganas oli taoline rajatis samuti linnuse kõige paremini juurdepääsetaval küljel. Jälgi värava lähedal paiknenud kaitsetornist on leitud ka Varbolast. (Haak, Tõnisson 2008: 272; Tamla, Tõnisson 2008: 198; Tõnisson 1981: 176–177)

Vaadeldes Henriku ülestähendusi linnuste piiramisest tuleks siiski teha mõned lisamärkused. Näiteks on nii 1210. aasta Otepää hõivamise kui 1227. aastal Muhu linnuse vallutamise kirjelduste puhul näha, et kõrgema kaitserajatise hõivamisega kaasneb linnuse vallutamine (HCL: XIV, 6; XXX, 4). See viitab, et kaitsjad koondasid oma põhijõud justnimelt kõrgemate kaitsetornide juurde ning kui need ehitised piirajate poolt vallutati, siis tähendas see ühtlasi ka seda, et enamik kaitsjaid võisid selle käigus hukkuda.

Eelneva Otepää näite (HCL: XIV, 6) puhul ei saa siiski väga kindel olla selles, kas tegu tõesti oli kaitsetorni laadse ehitisega. Henrik mainib „kindlustuse kantsi“ vallutamist ning Enn Tarvel on leidnud selle väljendi juurde käivas kommentaaris, et tegu oli

kõrgeima kaitsetorniga (Tarvel 1982: 107). Otepää muinaslinnus oli aga mitmeosaline ning pealinnus paiknes kõrgemal astangul (Mäesalu, Tõnisson 2008: 307). Seega jääb võimalikuks, et Henrik ei mõelnud „kindlustuse kantsi“ vallutamise all mitte kaitsetorni, vaid hoopis kogu pealinnust.

Henriku Liivimaa kroonikat ja arheoloogilisi andmeid analüüsid ilmneb, et kaitseehitiste materjali osas on Lõuna-Eesti ja Lääne- ning Põhja-Eesti linnuste osas selgelt näha erinevus, mis seisneb rohkemas puidu kasutamises Lõuna-Eesti linnuste kaitserajatises ning kivi suuremas domineerimises mujal. Kõrgete kaitsetornide puhul sellist piirkonnapõhist erinevust aga pole. Tulenevalt siinse ala põliskasukate tehnoloogilisest tasemest on kõikjal olnud tornide ehitusmaterjaliks puit.

Selle fakti kinnituseks tasub vaadata näiteks Muhu linnuse vallutamise kirjeldust, kus Henrik mainib, kuidas risticõdijad kiskusid raudkonksuga kindlustisest puitu välja (HCL: XXX, 4). Ühegi Henriku kirjelduse puhul eestlaste poolt rajatud linnuste kohta ei viita miski sellele, et need oleksid ehitanud kivist tornilaadseid struktuure. Samuti ei ole avastatud arheoloogilisi tõendeid millegi taolise kohta. Järeldus sellest on seega see, et kõrgete kaitsetornilaadsete ehitiste näol on tegemist linnuseelemendiga, mille ehitusmaterjal oli sama üle kogu Eesti ala.

4. Väravakäigud

Hoolimata sellest, et Henrik pole neid otseselt väga palju maininud (erinevalt näiteks kõrgetest kaitsetornilaadsetest rajatistest), oli väravakäikudel kahtlemata oluline roll linnuste kaitsel. Spetsiifiliselt on „väravast“ juttu 1211. aasta Viljandi piiramise puhul ning samuti ka 1224. aasta Tartu piiramise juures (HCL: XIV, 11; XXVIII, 5). Mõlemal juhul on piiramise ajal selle lähedal toimunud ka mingisugune kokkupõrge. Kaitsetornid paiknesid sageli väravate vahetus läheduses (Tõnisson 1981: 176). Fakt, et need eksisteerisid sageli lähestikku võib olla ka üheks põhjuseks, miks Henrik väravate eraldi mainimist oluliseks ei pidanud.

Väravate juures toimunud sõjategevusest annavad tunnistust ka nii Lõhavere peavärava ümbruskonda koondunud relvaleiud (eriti odaotsad) kui ka Varbola läänepoolse värava väliskülje lähistelt hulgaliselt leitud nooleotsad (Tõnisson 2008: 97). Põhjust, miks just väravakäigud rünnete sihtmärgiks said ei tule ilmselt kaua otsida. Loogiline on, et juba eksisteerivast (olguigi, et suletud) avausest linnuse kaitsesüsteemis on teoreetiliselt kergem läbi tungida kui täiesti kinnisest tõkkest mööda pääseda. Praktikas võis ilmselt aga kaitsetorni olemasolu värava vallutamise tunduvalt raskemaks teha.

Otepää, Tartu ja Viljandi puhul on hilisema ehitustegevuse tõttu muinasaegsete väravate kohta saadav info sisuliselt olematu (Tvauri 2001: 33; Haak, Tõnisson, Valk 2008: 276; Tõnisson 2008: 300–301; Mäesalu, Tõnisson 2008: 308). Seetõttu pole võimalik ka midagi täpsemat öelda Henriku poolt mainitud „silla“ kohta, mis mingil viisil oli seotud Tartu muinaslinnuse väravaga ning mida linnuses viibijad süütamise eest agaralt kaitsesid (HCL: XXVIII, 5). Võib üksnes oletada, et tegu võis olla tõstesillaga (Vahtre 1990: 165). Kuna tõstesild käib värava ette siis pole imestamapanev, et kaitsjad selle põlema panemise peale paanikasse sattusid, sest oli oht, et terve värav võib maha põleda.

Kuna muude eestlaste linnuste puhul sellistest struktuuridest juttu pole, tuleb kaaluda võimalust, et tegu võis olla sakslaste poolt ehitatud täiendusega, mis rajati 1221. aasta paiku kui risticõdijad kindlustasid Ugandis ja Sakalas oma kontrolli all olevaid linnuseid (HCL: XXV, 5). Samas on ka võimalik, et selle „silla“ rajamine leidis aset peale eestlaste 1223. aasta vastuhakku, mille käigus kutsuti näiteks Tartu linnusesse abiks venelasi ning viidi ellu järjekordne kaitserajatiste täiendamine (HCL: XXVI, 8). Ain Lavi on välja käinud hüpoteesi, et Varbolas võis olla samuti ülestõstetav kaitsepild, kuid kindel selles siiski olla ei saa (Lavi 1991: 3).

Mitmel linnusel on leitud enam kui üks väravakäik. Muhu linnusel paiknesid need põhja- ja lõunakülgedel (Tõnisson 2008: 252), Valjalas edela- ja arvatavasti ka kirdeküljel (Tõnisson 2008: 245), Varbolas ida-, lääne- ja põhjakülgedel (Tamla, Tõnisson 2008: 196), Lõhaveres kirde- ja kaguosas (Haak, Tõnisson 2008: 272) ja Henriku poolt mainitud sündmustega oletatavasti seotud Keavas üks linnuse kirdepoolse otsavalli ja loodepoolse äärevalli vahel ning teine edelapoolse otsavalli juures (Lang jt 2004: 70; Lang, Tõnisson 2008: 202). Pada I linnamäe kaks väravakäiku asusid linnuse edelaotsas ning kirdenurgas (Tamla 1996: 230).

Varbola võimas linnus oli sõjalis-poliitiliseks võimukeskuseks, mida ei vallutatud Henriku teadetel kordagi (HCL: XXVI, 3). Arvestades selle mõõtmeid (linnuseõue pindala umbes 2 ha ning koos valli ja selle välisjalamiga ligemale 5 ha) ja et ahjuvaresid oli linnuseõue peal kokku ligi 90, ei ole üllatav, et see linnus kerkib esile selle poolest, et seal on olnud koguni kolm väravakäiku (Tamla, Tõnisson 2008: 196). Suur hoonete hulk viitab ilmselt suurele elanike arvule, mis võis tingida vajaduse koguni kolme värava järele. Linnuse suurust arvestades on võimalik, et mitme värava olemasolu võis võimaldada linnusest välja pääseda isegi lahingutegevuse ajal, sest pole kindel, et piirajad suutnuks korraga mitmest suunast sama tugevat survet avaldada.

Samas tuleks meeles pidada, et avastatud väravakäigud ei pruukinud alati olla samaaegselt kasutusel. Näiteks Lõhaveres võis väiksem kagupoolne käik pärineda linnuse eelnevast ehitusjärgust) (Tõnisson 2008: 97, 100).

Nii Varbola kui ka Lõhavere puhul on avastatud, et väravakäikude siseküljed olid kaetud paekividest kuivmüüriaga, mida toetasid puidust tugipostid, mis olid ühtlasi toetuseks väravakäigu kohal olnud linnuseehitusele. Mõlema linnuse juures on jälgi sellest, et käikude kohal on paiknenud mingisugune rajatis. Lõhaveres oli vähemalt palkidest lagi, Varbolas pole tukijäänuste nappuse tõttu täpselt selge, millega võis tegemist olla (Tõnisson 2008: 97, 99–100, 103–105).

Hoolimata sellest, et Henrik Pada I linnamäest oma kroonikas juttu ei tee tuleks siiski mainida, et selle linnuse kirdenurga väravakäik on eelpool mainitutelega sarnane. Käigu siseküljed on ääristatud paekividest kuivmüüriaga ning on jälgi konstruktsiooni toetanud puidust postidest. Käigu põhjas olevad tukijäänused viitavad sellele, et väravakäigu kohal oli ilmselt mingisugune puidust rajatis (Tamla 1996: 230). Võimalik, et tegu oli palkidest laega nagu Lõhaveres.

Väravakäike sulgenud tõkete kohta täpsemad andmed puuduvad. Samas on aga üht-teist teada linnuseväravani viivate teede võimalike kaitserajatiste kohta. Nii Varbolas kui ka Lõhaveres ei vii tee otse linnusesse. Lõhaveres laskub tee nõlvalt alla pöördega ning Varbolas esineb läänepoolse väravakäigu ees nii-öelda käiguesine, mis kaarjalt lõuna suunas pöördus ning oli kaitstud kivist küljemüüriaga. Käiguesine lõppes sealt lähtuva tee poole umbes 1 m kõrguse ahanguga ehk, sealt lähtuv edasine tee oli madalamal käiguesise tasemest (Tõnisson 2008: 101, 105, 107–108). Pada I linnuse juures on samuti jälgi värava juurde viinud teed kaitsvast küljemüürist, mis võimaldas sundida ründajaid kitsast „koridori“ läbima (Tamla 1996: 230). Saab oletada, et selline väravaesine kaitstesüsteem võis olla eestlaste linnustes üsnagi levinud.

Hoolimata sellest, et enamiku eestlaste linnuste juures, mida Henrik mainib pole põhjalikke arheoloogilisi uurimistöid läbi viidud, võib siiski pakkuda välja mõned oletused. Lõhavere ja Varbola näol on tegemist klassikalise erinevusega Lõuna-Eesti ja Põhja- ning Lääne-Eesti linnuste vahel. Esimeses domineerib valdavalt peenmaterjalist pinnase ja puidu kasutamine, teises on rakendatud ehitusmaterjalina rohkem kivi – seda nii vallimaterjaliks kui ka kuivmüürtehnikas piirete rajamisel. Seda arvestades ning samas nähes, et väravakäikude ülesehitus on muinasaja lõpuperioodil mõlema puhul sarnane tuleks ilmselt tõdeda, et tõenäoliselt pole tegu pelga juhusega. Üsna tõenäoline on, et seda tüüpi kuivmüüritistehnikas seintega väravakäike leidis peaaegu kõikides tolleaegsetes eestlaste linnustes.

E. Tõnissoni kirjutistes esineb seisukoht, et kaitsetorni laadsed ehitised võisid paikneda väravate lähistel, kuid mitte tingimata otseselt nende kohal (Tõnisson 1981: 176–177). Sarnaselt on kujutatud väravate võimalikku rekonstruktsiooni ka teistes teostes (Tamla 1996: 234, joon. 35). Ain Lavi on samas aga avaldanud arvamust, et kaitsetornid võisid paikneda otse värava kohal. Ta on oma seisukoha näiteks lasknud luua väravakäikude võimalikku väljanägemist kujutava rekonstruktsiooni (Lavi 1991: 2, 4, joon. 1).

Tutvudes väravakäikude arheoloogilise andmestikuga tundub üsna kindel, et väravakäikudega seotud kaitsetornilaadsete rajatiste asukoht oli tõenäoliselt pigem väravakäigu kõrval/küljel kui otse selle kohal. Kõrge ehitus on loogiliselt järeldades üsnagi suure massiga ning seetõttu oleks küllaltki ebareaalne võimalus, et sellist ehitist hoiaks üleval väravakäigu kuivmüürseinu toetavad tugipostid ja nende kohal asetsev palkidest lagi, mis oluks ühtlasi aluspõhjaks tornile.

Isegi kui ehituskunst võimaldaks taolist kaitstesüsteemi ülesehitust oluks sõjalisest vaatepunktist selle näol tegu äärmiselt suure riskiga. Nagu eelnevalt mainitud olid sellised tornid sageli seotud ägeda lahingutegevusega, mida Henrik kirjeldab näiteks Muhu linnuse piiramisel (HCL: XXX, 4; Tõnisson 1981: 176). Kui kaitsetorn

paiknenuks väravakäigu kohal siis oluks selle kui linnuse võimsaima kaitsepositsiooni neutraliseerimiseks vajalik mitte selle vallutamine tormijooksuga vaid üksnes mõne alumise tugiposti hävitamine, millele järgnenuks kogu väravakäiguga seotud kaitsesüsteemi ja ka torni kokkuvarisemine.

Tunduvalt tõenäolisem on, et torn paiknes väravakäigu läheduses ning sellisel positsioonil, kus see suutis efektiivselt kaitsta nii väravat, mis oli ilmselt üks vaenlase peamisi sihtmärke, kui kontrollida ka linnuseni viivat teed. Varbola ja Pada käiguesise kaitsesüsteemi näol oli tegemist lisatakistusega ründajate jaoks, kuna omalaadse eelkindlustuse sees jäid pealetungijad piiratud liikumisruumi tõttu kaitsjate tõsise „tule alla“ rääkimata probleemidest piiramistehnika linnuse juurde transportimisel (Tõnisson 2008: 97, 108). Värava ees olnud käänak muutis ilmselt rammimisseadeldiste mööda teed värava juurde lükkamise praktiliselt võimatuks.

5. Linnustega seotud sõjategevuses ilmnenud trendid

Henrik räägib mitmetest eestlaste linnustega seotud konfliktidest üsna detailselt. Seetõttu ja ka tänu arheoloogia abil saadud andmetele on võimalik üritada heita üldisemat pilku eestlaste muinasaja lõpu linnustega seotud sõjategevusele ning noppida toimunust välja mõned tendentsid, mis ilmestavad muistse vabadusvõitluse ajal siinse ala elanike poolt kasutusel olnud linnuseid või nendega seonduvat.

Üheks silmatorkavaks jooneks on see, et igas piirkonnas ei toimunud linnuste ümber tingimata varakult sõjategevust. On võimalik, et mõnel pool ei toimunud seda isegi üldse. Kui näiteks Ugandi ja Sakala langesid juba varakult ristisõdijatepoolse ründe alla (nad asusid ristisõdijate aladele lähemal) (HCL: XIV, 6, 11), siis näiteks Saaremaa püsis suhteliselt puutumatusena (välja arvatud ühe nimetu linnuse piiramine 1216 ning 1222. aastal rajatud taanlaste kivilinnus, mille saarlased hävitasid) kuni 1227. aastani (HCL: XIX, 9; XXVI, 2–4; XXX, 3). See on seletatav selle piirkonna eraldatusega mandrist. Üsna tõenäoline on samas ka see, et oma rolli piiramisretkede väheses arvus mängis siiski ka saarlaste sõjaline võimekus.

Tähelepanu väärivaks näiteks on ka Virumaa. Henrik ei maini midagi otsest Virumaa linnuste piiramise kohta. Võimalik, et seal ei toimunudki suuremaid kokkupõrkeid, kuna pole leitud ka muistse vabadusvõitluse perioodist pärinevaid ammuoleotsi, mis viitaks lahingutele kindlustatud punktide juures (Tamla 1996: 236). Ammuoleotste näol on tegu ühe vähese leiuliigiga, mis võimaldab määrata konfliktis osalenute etnilist või poliitilist kuuluvust (Mäesalu 1989: 27).

Siinkohal tasuks toonitada linnustest leitud ammuoleotste seotust Henriku kroonikas kirjeldatud sündmustega. Paljudest linnustest, mille juures toimunud vaenutegevusest Henrik täpsemalt juttu teeb on leitud ka vastava perioodi ammuoleotsi. Viljandi (HCL: XIV, 11; XXVII, 2; Valk 2001: 67–68), Tartu (HCL: XXVIII, 5; Tvauri 2001:

144), Soontagana (HCL: XIX, 8; Mäesalu 1991: 170), Valjala (HCL: XXX, 5; Mäesalu 1991: 170), Otepää (HCL: XX, 7; Mäesalu 1991: 170), Muhu (HCL: XXX 4; Mäesalu 1991: 170) ja Lõhavere (Mäesalu 1991: 170) linnuste puhul on tegu kohtadega, kus Henriku ja arheoloogia andmed kattuvad. Siinkohal tuleks täpsustada, et Lõhaveres võisid leitud ammuoleotsad tõenäoliselt pärineda 1223. aastast, mil ristsõdijad piirasid „linnust Navesti ääres“ ehk seega ilmselt Lõhaveret (HCL: XXVI, 13; Tarvel 1982: 233). 1215. aasta piiramisest rääkivas lõigus on Henrik lausunud, et peale lahingu lõppu tänati jumalat selle eest, et ambude ja kiviheitemasinate kasutamine vajalikuks ei osutunud (HCL: XVIII, 7). Ammuoleotsad on seega väärtuslik leiuliik, mis aitab kontrollida kirjalikes allikates oleva informatsiooni paikapidavust.

On oletatud, et selline sõjategevuse intensiivsuse erinevus Eesti ala eri piirkondade võis tuleneda erinevatest välisjõududest ja ka kohalike vanemate poliitikast. Näiteks virulaste ja järvalaste otsust 1222. aastal taanlastest preestreid mitte hukata on tõlgendatud kui märki suuremast järeleandlikkusest ristsõdijatele (Tamla 1996: 236). Teisest küljest võisid ka taanlased ise olla leebemad ja rahumeelsedmad.

Muistse vabadusvõitluse käigus aset leidnud piiramiste puhul kerkivad olulise detailina esile muutused eestlaste (kaug)relvastuse osas. Näiteks võib tuua ambude ja heitemasinate kasutamise rolli lahingutes. Peaks mainima, et sellest perioodist pole säilinud ühtegi heitemasinat või mõnda sealt pärinevat detaili, mistõttu on nende kohta käivaks peamiseks allikaks Henriku poolt kirjapandu (Mäesalu 2001: 70). Eelnevalt sai juba mainitud, et ambude alase info osas on seis veidi parem kuna mitmete 13. sajandi alguses kasutusel olnud linnuste leiumaterjalid on avastatud ammuoleotsi, mis on võrdlemisi hästi säilinud (Mäesalu 1989: 27).

Eestlaste poolne kaugrelvastuse tehnoloogia ülevõtmine tõi kaasa muutuse linnuste kaitsmise efektiivsuses. Seda tasub vaadelda Otepää ja Viljandi näidete kaudu. Henrik räägib sellest, kuidas Otepää hävitati ristsõdijate poolt nii 1208. kui ka 1210. aastal.

Arvestades, et esimese rünnaku ajal 1208. aastal Henrik üksnes mainib lühidalt, et linnus põletati võib oletada, et erilist vastupanu eestlased tol korral ristsõdijatele osutada ei suutnud (HCL: XII, 6) ja 1210 alistusid eestlased kuna neid oli linnuses liiga vähe (HCL: XIV, 6).

Põhjus võib peituda asjaolus, et eestlased polnud tollal veel tuttavad teatud moodsate laskerelvadega nagu näiteks ammu. Henrik ei maini näiteks sõnagagi, et sel ajal oleksid eestlased ambe kasutanud. Selliste heade laskerelvade puudumine lubas ilmselt ründajatel märksa hõlpsamalt linnusele läheneda ja eriti kui nad ise ambe kaitsjate n-õ tule all hoidmiseks kasutasid. Olgugi, et tolles 1208 aasta teates, mille kirjeldus on üldse lühike, pole ka ristsõdijate valduses olevaid ambe eraldi mainitud on üsna tõenäoline, et need neil siiski kaasas olid. Näiteks juba varem on Henrik neid nimetanud Läti ala linnuste piiramisel (HCL: X, 9; XI, 6).

Viljandi esimesest 1211. aastal toimunud piiramisest ilmneb samuti, et muistse vabadusvõitluse varases etapis eestlased ammukunsti ega heitemasinaid ei tundnud. Kroonika kirjeldustest selgub, et kaitsjad üritasid piirajate piiramistorni mingisuguste „sõiduriistade“ abil põlema süüdata. Hiljem märgib kroonik eestlasi koguni kivide ja puude loopimisega tegelemas. Lisaks mainib Henrik, et heitemasina poolt põhjustatud laastamistöe oli eestlastele võõras kogemus. (HCL: XIV,11)

Kuidas oli olukord aga muutunud muistse vabadusvõitluse lõpuaastateks? Teada on, et varbolased olid saanud taanlaste käest kingiks heitemasina, mille eeskujul hakkasid saarlased ise masinaid ehitama. 1223. aastal olevat toimunud üle kogu Eesti ala nii ammukunsti õpetamine kui heitemasinate ehitamine (HCL: XXVI, 3, 8; Mäesalu 2001: 101). Viljandi 1223. aasta piiramise ülestähendus on ilmekas näide sellest, kuidas ristsõdijatega võrdsem tehnoloogiline tase eestlasi aitas. Henrik räägib sellest, kuidas kaitsjatepoolne ambude kasutus takistas piirajatel valli kaevamiseks linnusele lähenemast. Kroonik toonitab ka, et kaitsjate käsutuses olnud heitemasinaid kasutati

ründajate masinate vastu. Säärane tasavägisem jõudude seis tõi kaasa selle, et linnuse alistamiseks kulus koguni kaks nädalat. (HCL: XXVII, 2)

Sellest, et kaitsjate poolt kasutusele võetud heitemasinad piirajate jaoks probleeme põhjustasid, räägib ka arheoloogiline allikmaterjal. Nimelt on oletatava linnuse lähistel paiknenud küngastelt leitud jälgi sellest, et nende otsas võisid paikneda risticõdijate heitemasinad. Põhjus, miks neid võidi kõrgematele küngastele viia, võis tuleneda tahtmisesest saavutada masinate laskekauguse osas vähemalt võrdne seis linnuses viibijate heitemasinatega. Küngastelt on leitud jälgi pinnavormidest, mis võisid olla kunstlikult rajatud heitemasinade alused. Ägedast sõjategevusest neil küngastel annavad aimu ka seal leitud ammunooleotsad, mida sinna lasid ilmselt linnuse kaitsjad. (Mäesalu 2001: 99; Valk 2001: 78–79; Valk 2003: 69–70; Valk 2006: 125)

Seega on Henriku Liivimaa kroonika ja materiaalse kultuuri andmed üksteist toetavad – siinsete linnuste kaitsevõime paranes uut tüüpi kaugrelvastuse tõttu hüppeliselt ning tingis selle, et risticõdijatel tuli konflikti lõpuaastatel varasemast tunduvalt suuremaid vägesid koguda ja enam vaeva näha, et eestlaste linnuseid alistada. Piiramislahingute intensiivsuse kasvamist näitavad ka kirjeldused 1224. aastal Tartu ja 1227. aastal Muhu vallutamisest. Mõlemad juhud torkavad silma sellega, et kaitsjad kasutasid nii ambe kui heitemasinaid (HCL: XXVIII, 5; XXX, 4).

Oluline asjaolu eestlaste linnuste puhul on ka see, kui kauaks linnustes joogivett jätkus. Isegi kui oletada, et igas linnuses leidis mingisugune veevõtukoht jäi sellest tõenäoliselt väheks, kui linnuses viibis suurem hulk inimesi. Linnusest väljaspool asunud veevõtukoht nagu see, millest Henrik Otepää puhul juttu teeb oli kohemaid auguks kaitsevõimes (Tõnisson 2008: 146). Isegi kui kaitsjatel õnnestus vee hankimiseks selleni linnusest välja tulla, eksisteeris lihtne moodus neilt selle kasutamise võimaluse äravõtmiseks – näiteks heita sinna surnukehasid nagu venelased tegid 1217. aastal Otepääd piirates (HCL: XX, 7).

Ka Viljandi 1211. aasta piiramise ajal suudavad eestlased tormijooksu küll tagasi tõrjuda ja põlenud ning purustatud kaitserajatisi isegi taastada, aga on siiski sunnitud varsti peale seda veepuuduse tõttu alla andma (HCL: XIV, 11). Varbolas on küll avastatud korralik kaev, kuid linnuse võimalikku elanike hulka arvestades võinuks pikema piiramise ajal sellest ilmselt siiski väheks jääda (Tamla, Tõnisson 2008: 196).

Kokkuvõte

Henriku ülestähendustest selgub, et paljud Baltikumi ristsõja Eesti alal toimunud võitlused leidsid aset siinsete linnuste juures. Kuna nende näol oli tegemist nii kaitserajatiste kui ka teatud piirkonna võimukeskustega, siis mängis nende alustamine olulist rolli siinse ala elanike saatuses.

Linnuste asukohad mõjutasid nende kaitsepotentsiaali. Tasasemal maastikul asuvad linnused vajasisid kõrgemaid valde ning nõudsid seetõttu ehitamise osas ka mahukamat tööd kui näiteks need, mis olid püstitatud mõne loodusliku kõrgendiku otsa. Sageli paiknes linnus mõne veekogu ääres, mis oli sellele ühest või enamast küljest looduslikuks barjääriks ning võimaldas seeläbi keskenduda maapoolsete kaitserajatiste tugevdamisele. Linnuseid, mis asusid meresaartel või raskesti ligipääsetavates kohtades nagu näiteks soodes, üritati piirata reeglina üksnes talvel, mil need looduslikud barjäärid kergemini ületatavad olid.

Vallide täitematerjal võeti sageli linnuste lähistelt ning seetõttu moodustus valli ette kraav, mis muutus osaks rajatavast kaitse süsteemist. Lõuna-Eesti linnuste vallides kasutati eeskätt peeneteralisemat täitematerjali ning puitu ning Põhja- ja Lääne-Eesti linnustes peamiselt paekivi. Selline kivi ja puidu kasutamine peegeldub ka vastavate piirkondade vallipealsetes kaitseseinetes. Analüüsides Henriku kirjeldusi saab teha järelduse, et Lõuna-Eesti linnused olid puidu ulatuslikuma kasutamise tõttu rohkem haavatavad, sest see materjal on kergesti süttiv.

Värvakäikude ja kaitsetornilaadsete ehitiste näol oli tegemist kahe kaitseehitiste liigiga, mis olid materjali ja ülesehituse osas ilmselt üsna sarnased üle kogu Eesti ala. Nad asetsesid arvatavasti lähestikku, kuid mitte üksteise peal. Selle taga seisnes ilmselt soov paremini kaitsta väravat ning samas ära kasutada võimalus koondada võimalikult tugevad kaitsejõud punkti, mida vastane tõenäoliselt ründab, et seeläbi

maksimaliseerida nendele tekitatavaid kaotusi. Kaitsetornilaadsete ehitiste üks lisarolle võis olla ka linnuseväravale läheneva tee kontrolli all hoidmine.

Eesti ala linnuste kaitsevõime paranes muistse vabadusvõitluse käigus märgatavalt. Kui esialgu ei suudetud väga tõsist vastupanu osutada siis sõja lõpuaastateks pandi risticõdijad iga võidu eest tunduvalt rängemat hinda maksma. Selle muutuse taga seisnes uute kaugrelvade kasutuselevõtmine eestlaste poolt. Nendeks olid ammu ning heitemasinad. Kaugrelvastuse osas oldi muistse vabadusvõitluse lõpuks risticõdijatega sisuliselt võrdsel tasemel.

Ammunooleotste näol ilmneb selge seos Henriku andmete ja arheoloogilise leiumaterjali vahel. Paljudest linnustest, mille juures kroonik ambude kasutust mainib on leitud 13. sajandi I veerandi ammunooleotsi. Samas pole Virumaa selle perioodi linnustest, millede piiramise kohta Henrik midagi ei räägi, leitud ühtegi ammunooleotsa, mis võinuks pärineda muistse vabadusvõitluse ajast. Neid fakte silmas pidades on ilmne, et kroonikas kirjeldatud linnuste piiramised kajastuvad üldjuhul selgelt ka arheoloogilises aineses.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Allikad

HCL = *Henriku Liivimaa kroonika. Heinrici Chronicon Livoniae* 1982. Tõlk. Richard Kleis. Toim. ja kom. Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat.

Kirjandus

Haak, Arvi 2001. Archaeological investigations of the Castle Ruins and at Pikk Street in Viljandi. – AVE 2000. Koost. ja toim. Ü. Tamla. Tallinn: Muinsuskaitseamet, lk 108–116.

Haak, Arvi 2003. Excavations at Viljandi Castle of the Teutonic Order in 2002. – AVE 2002. Koost. ja toim. Ü. Tamla. Tallinn: Muinsuskaitseamet, lk 71–83.

Haak, Arvi, Tõnisson, Evald 2008. Lõhavere linnamägi. – Eesti muinaslinnad. MT, 20. Toim. A. Mäesalu, H. Valk. Tartu: Tartu Ülikool, lk 271–273.

Haak, Arvi, Tõnisson, Evald, Valk, Heiki 2008. Viljandi muinaslinnus. – Eesti muinaslinnad. MT, 20. Toim. A. Mäesalu, H. Valk. Tartu: Tartu Ülikool, lk 275–277.

Jaanits jt = Jaanits, Lembit, Laul, Silvia, Lõugas, Vello, Tõnisson, Evald 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn: Eesti Raamat.

Konsa, Marge, Lang, Valter 2004. Aeg ja muutus interdistsiplinaarsetes kohauuringutes Keava näitel. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. MT, 14. Koost. ja toim. A. Haak, E. Russow, A. Tvauri. Tartu–Tallinn, lk 113–136.

Kriiska, Aivar, Tvauri, Andres 2002. Eesti muinasaeg. Tallinn: Avita.

Laid, Eerik 1923. Eesti muinaslinnad. TÜAKT 1. Tartu: Loodus.

Laid, Eerik 1933. Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. – Ajalooline Ajakiri, 1933, 1. Vastutav toim. H. Kruus. Tartu, lk 1–24.

Lang, Valter 2004. Varalinnalised keskused (aolinnad) hilismuinasaegees Eestis. – “Kui vana on Tallinn?” 13. mail 2004 toimunud konverentsi ettekanded ja diskussioon.

- Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, 8. Koost. ja toim. T. Kala. Tallinn: Ilo, lk 7–27.
- Lang, Valter, Tõnisson, Evald* 2008. Keava linnamägi. – Eesti muinaslinnad. MT, 20. Toim. A. Mäesalu, H. Valk. Tartu: Tartu Ülikool, lk 202–205.
- Lang jt = Kaldre, Helena, Konsa, Marge, Laneman, Margot, Lang, Valter, Lätti, Priit, Tvauri, Andres, Vaab, Helen.* 2004. Two Iron Age hill-forts, a settlement site and Neolithic birch bark pavement of Keava. – AVE 2003. Koost. ja toim. Ü. Tamla. Tallinn: Muinsuskaitseamet, lk 61–71.
- Moora, Harri* 1939. Muistse Eesti linnused. – MEL. Toim. H. Moora Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 9–16.
- Moora, Harri* 1955. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. – Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Toim. L. Jaanits, H. Moora. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 46–94.
- Moora, Harri* 1967. Einige Ergebnisse der Burgbergforschung im Ostbaltikum. – Suomen Museo, 74. Helsinki, lk 64–96.
- Mäesalu, Ain* 1989. Otepää linnuse nooleotsad ajalooliste seoste ja sündmuste kajastajana. – Allikaõpetuslike uurimusi. Eesti ajaloo küsimusi 11. Vastutav toim. T. Rosenberg. Toim. M. Laur, S. Vahtre. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 27–46.
- Mäesalu, Ain* 1991. Otepää linnuse ammuoleotsad. – Muinasaja Teadus I. Koost. Valter Lang. Toim. L. Jaanits, V. Lang. Tallinn: Agu, lk 163–181.
- Mäesalu, Ain* 2001. Heitemasinad muistses vabadusvõitluses. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost. A. Andersen. Toim. A. Lepp, K. Martsik. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio, lk 69–105.
- Mäesalu, Ain, Tõnisson, Evald* 2008. Otepää linnamägi. – Eesti muinaslinnad. MT, 20. Toim. A. Mäesalu, H. Valk. Tartu: Tartu Ülikool, lk 307–309.
- Tamla, Toomas* 1996. Virumaa muinasaeg. – Virumaa: koguteos. Koost. K. Saaber. Tallinn : Tallinna Raamatutrükikoda, lk 206–244.
- Tamla, Ülle, Tõnisson, Evald* 2008. Varbola Jaanilinn. – Eesti muinaslinnad. MT, 20. Toim. A. Mäesalu, H. Valk. Tartu: Tartu Ülikool, lk 196–198.
- Tarvel, Enn* 1982. Sissejuhatus ja kommentaarid. Henriku Liivimaa kroonika. Heinrici

Chronicon Livoniae. Tõlk. Richard Kleis. Toim. ja kom. Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat.

Tvauri, Andres 2001. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. MT, 10. Toim. V. Lang, A. Veismann. Tartu–Tallinn.

Tõnisson, Evald 1981. *Summitas castris* tähendusest Liivimaa Henriku kroonikas. – Eesti ajaloo probleeme. ENSV TA korrespondentliikme A. Vassara 70. sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi ettekannete teesid (18. nov. 1981). Koost. ja toim. E. Tarvel. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 174–181.

Tõnisson, Evald 1998. Warbola Jaanlinna kaevulugu. – *Austrvegr/Idatee*, 4. Peatoim. V. Lõugas. Tallinn: Tael, lk 26–28.

Tõnisson, Evald 1999. Die Wallburg Warbola – ein Zentrum im Westlichen Estland. Aspekte zur militärischen, politischen und sozialen Funktion. – *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD*. CCC papers, 1. Toim. N. Blomkvist, S. O. Lindquist. Visby: Gotland Universitet, lk 173–184.

Tõnisson, Evald 2008. Eesti muinaslinnad. MT, 20. Toim. ja täien. A. Mäesalu, H. Valk. Tartu: Tartu Ülikool.

Vahtra, Sulev 1990. Muinasaja loojang Eestis: vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn: Olion.

Valk, Heiki 2001. Besieging constructions from 1223 in Viljandi. – *AVE 2000*. Koost. ja toim. Ü. Tamla. Tallinn: Muinsuskaitseamet, lk 65–79.

Valk, Heiki 2003. Excavations in Viljandi: new data about the final period of Iron Age and the besieging of 1223. – *AVE 2002*. Koost. ja toim. Ü. Tamla. Tallinn: Muinsuskaitseamet, lk 56–70.

Valk, Heiki 2006. New data about the besieging constructions from 1223 in Viljandi. – *AVE 2005*. Koost. ja toim. Ü. Tamla. Tallinn: Muinsuskaitseamet, lk 119–126.

Publikatsioonide lühendid

AVE – Arheoloogilised välitööd Eestis.

MEL – Muistse Eesti linnused. 1936.–1938. a. uurimiste tulemused.

MT – Muinasaja teadus.

TÜAKT – Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised.

Summary: Late prehistoric strongholds of Estonia from a warfare viewpoint

Strongholds played an important role in Estonians fight against the Crusaders in the beginning of the 13th century. A majority of the battles of the Baltic Crusades that were related to Estonia happened around these places. Since they were also centers of power their fall meant the subjugation of the local people

The purpose of this paper is to analyze them from a warfare viewpoint. Defensive structures and the defensive potential of the locations where the strongholds were built are analyzed. The last part of the paper tries to find out if any obvious trends emerge from the battles around these fortified sites.

The late prehistoric period of Estonia is defined in this paper as a period during which clashes between the German Crusaders and Estonians happened in the area which today forms the Republic of Estonia. It is known as the ancient struggle for freedom. It began with a raid into the Ugandi County in 1208. During that raid the prehistoric stronghold of Otepää was burned to the ground. It ended in 1227 when the entire Estonian area was under the control of the Crusaders.

The main source of information from that period is a chronicle written by a priest named Henric who lived during the 13th century and was here with the Crusaders. It is called „The Chronicle of Henric of Livonia“. It has been used extensively in this work as it is the best written record of the period and it offers quite detailed descriptions of sieges on the forts analyzed here.

Many different books and articles were used in this paper. One of the most important one is „Prehistoric Strongholds of Estonia“ by Evald Tõnisson. The author died before completing it and because of that it has also been edited and complemented by Ain

Mäesalu and Heiki Valk. This book is probably the best summary of archaeological data about Estonia's prehistoric forts.

Some other noteworthy archaeologists besides Tõnisson who have studied prehistoric forts of Estonia include Eerik Laid, Harri Moora, Toomas Tamla, Valter Lang, Heiki Valk, Ain Mäesalu and Ain Lavi. Historian Sulev Vahtre has also written a very good overview of the events of the ancient struggle for freedom called “Muinasaja loojang Eestis” (“Twilight of the Prehistoric Period in Estonia”).

The strongholds analyzed in this paper

- a) were in use during the ancient struggle for freedom
- b) are mentioned by Henric in connection to warfare and their present location is known.

Two strongholds, which are not talked about by Henric are also analyzed, due to the similarity of their defensive structures to other strongholds or possible connection to unnamed strongholds mentioned by Henric. These strongholds are Keava and Pada I.

The work is divided into five chapters. The first chapter analyzes the defensive potential of the locations where the strongholds were built. The second chapter looks at ramparts and moats. The third chapter studies defensive structures which were built on ramparts like defensive walls and tower-like buildings. The fourth chapter is about gateways and the final chapter tries to find if any patterns are to be found in the warfare that took place around the strongholds during the ancient struggle for freedom.

Several conclusions were made during the course of this work. The natural defensive potential of strongholds depended on their locations. Strongholds that were located in areas where there were no real hills like in Western- and Northern-Estonia required more extensive artificial fortifications. At the same time places like Otepää and Tartu which were on higher ground required less work from builders to fortify.

Strongholds were often surrounded by water from one or more sides. This allowed to concentrate more on building the defensive structures at the less protected sides of the stronghold. Some strongholds like Soontagana which were surrounded by water from all sides were very difficult to reach and could only be attacked during winter when the water froze.

The building material for ramparts was usually taken from near the stronghold. Because of that a moat was usually formed which became an additional part of the strongholds defenses. In Southern-Estonia sand, gravel and timber were used more extensively for constructing ramparts. In most other areas use of rocks was more common (especially limestone). The defensive walls on top of ramparts also seem to have followed the same pattern. They were usually made of timber in Southern-Estonia. "Dry" stone walls were common elsewhere. More extensive use of timber made the strongholds of Southern-Estonia more vulnerable to fire.

Tower-like structures on top of ramparts were made of timber. It is most likely that they were placed near the gateways but not directly on top of them because that would have been too dangerous because attackers would not have had to conquer them then. They only would have needed to break a few supporting posts in the gateway to cause the collapse of the tower which was the most heavily defended area of a stronghold. Because of that it is more likely that the tower-like structures were located near the gateways but not on top of them. This position also allowed them to control the road leading up to the gateway.

Many strongholds had more than one gateway. Unlike ramparts and defensive walls, gateways were similar to each other in all over the Estonian territory. They usually had "dry" stone walls and posts supporting them and most likely had a roof made of logs. Several strongholds also had fortifications in front of the gateways like in Varbola and Pada. It is possible that such fortifications also existed elsewhere.

Estonians ability to wage war improved dramatically during the course of the ancient struggle for freedom. This was due to the fact that they started using arbalests and trebuchers which allowed them to be technologically more equal to the crusaders. This is probably the reason why the later besieges described by Henric are longer and have a bigger number of crusaders participating in the attacks.

It is also worth noting that arbalest arrowheads are items which seem to confirm Henrics information. Arrowheads from the corresponding period have been found in most of the strongholds where Henric mentions the use of arbalests. At the same time there have been no arbalest arrowheads found from the period of the ancient struggle for freedom in Virumaa. It is noteworthy because Henric also doesn't mention warfare in that area. It seems that there is a definite correlation between Henrics information and archaeological data.